

ԻՆՉՈՐԻ ԵՒ ԻՆՉՆԷՍ ԳԱՂԹԵՑԻՆՔ *)

Բ.

Անբազմազան փայտեղանքներ և լեզուն. «նե-
տական, կրթական, կրօնական և յարաբերական կազմակերպություններ
նախագահություն:

Բնակչություն և լեզու: Ամբողջ Բազմազանների գաղտնիքը՝ որ
Պաշտպանի, Տիրապետի, Գաղտնիքի և Արարչի անունները
կը կազմեն՝ գեղեցիկապես են Արարչի անուն և Մարգարեի անուն
երկու լեզունազգիներուն միջև՝ այնպես որ բոլոր այս լեզուներու
ընդերքը չորս կազմեն կը հաշվարկեն, կը կազմեն բազմաթիվ գե-
տակներ ու ապա գաղտնիքուն կեղծոնք՝ Գաղտնիքի մաս՝ իրա-
րու հետ խառնուկով կը ձևացնեն Մարտի շաբաթ (Արարչի անուն), որ
կը հասի գեղեցիկ արևմտեան հարաւ:

Այս հոգիներուն և լեզուներուն բոլոր բնակչութիւնը՝ ընդ-
հանրապէս երկու ազգերէ կը բաղկանայ. միմիայն քիւրդ և հայ
հետ աննշան թիւ մը կը կազմէին պարսիկները, որոնք հոս-հոն
1—2 տուներով կերեւելին: Քիւրդները առհասարակ լեզուներն ու ձո-
րամէջները բնակչութիւն հաստատած են, իսկ հոգիներու կեղծոն-
ները կը գտնուին հայ գիւղերը: Հոգիներուն մէջի հայ գիւղերը՝
որոնք նախկին պատերազմներուն և ապառաժութեանց ատեն
նաեւ չքացած են. թուրք՝ չօվէն բնակաւթութիւնը օգտագործած է
այդ գեղեցիկները՝ միշտ նուազած կամ սպառած հայ-գիւղերուն մէջ՝
իսլամ — մուսուլմաններ (գաղթական) բնակեցնելով: (Այդ վերջի
պարագային հետեանօք չէ որ գաղտնիքուն մէջի քերեկնամա (կէս
թուրք կէս քիւրդ համիաթի ցեղ մը) աշխարհին գիւղերը ունին հին
հայկական եկեղեցւոյ աւերակները և գերեզմանոցները) **):

Վերոյիշեալ գաղտնիքուն՝ քաղաքներովը միասին քիւրդները
կը հաշուեն մօտ 15,000 տուն, իսկ հայերը 2,700 տուն: Տունե-
րու այս ընդհանուր թիւէն կարելի է հանել բնակչութեան թիւը:

*) Տես «Արարատ» գետը. մարտ համարը էջ 450:

**) Քիւրդ գիւղացիներու տունները առհասարակ այդ աւերակ-
ներու քարերովը կառուցուած են:

որ միջին հաշուով տուն զուրի 10—12 անհատ կը հաշուի, եթէ ոչ թրքաստանի ամեն կողմերուն պէս՝ հոս ալ ճշգրիտ բնակչութեան թիւ որոշելը անհնար է: Քանի որ կառավարութեան մօտը ճշգրիտ բնակչութեանց ցանկը չէր մնար: Տուրքի և ղինւորութեան պէս խնդիրներուն համար անհատներու թաղցնելը միշտ կար՝ և մեր հոգեւորականներուն կողմէն ալ ոչ կարծածուէր ուղղակի ճշանդ այս թիւը, և ոչ ալ հոգատարութիւն եղած է ճշանդաւ:

Քիւրդ բնակչութիւնը ըսինք, որ իր մէջ կը պարունակէր քերէկեւան կոչուած աւիրեքք և մաս մ'ալ թուրքեր ու պարսիկներ: Այս վերջինները կառավարական պաշտօնով և առուժախի խնդրով եկած բնակած էին քաղաքներուն մէջ ու անոնց մօտ գիւղերը:

Քիւրդերը ամբողջապէս ձիաւոր համիդի—զօրքցու էին՝ և բամբուած են հետեւեալ աւիրեքքներուն (ընտանիքներուն կամ ցեղերուն).

1. Զիլանցիներ. պետերնին Սալիմ փաշա (վերջերս մեռաւ)՝ որուն յաջորդեց եղբայրը Բուսուլ պէյ՝ այս ալ Ռուսաց կողմէն զերի վերցուած էր իր զիւղէն ու բաց թողուեցաւ: Այս ցեղին պէտէրը կը բնակին Տուստան անուն գիւղը:
2. Պաւանցիներ՝ պետերնին է Ապախւլ Պահրի:
3. Աւամցիք. պետը Պայրամ աղա կը բնակի Գարւուլ գիւղը:
4. Աքմանցիք. պետերնին Նորէն Պայրամ աղան:
5. Հայտաւանցիք. որոց պետն է հաշակաւոր քէօռ—Հիւսէին փաշա, կը բնակէր Բաանոց:
6. Սիբգանցիք. պետերնին Ապախւլ Մէնիտ:
7. Պերագան. պետը Թանտին պէյ՝ թաւաւ:
8. Հաւանանցիք. պետը. Իէթուլլահ պէյ՝ Մալաղկերտ:
9. Սարաններ՝ կամ Թերեկեւան՝ պետերնին Թարաման պէյ կը բնակէր Տութախ:
10. Խարաւներ. պետերնին Ասաւ պէյ՝ կը բնակէր Պուլանուխ:
11. Ճիպրանցիք. պետ. Սալիմ պէյ՝ կը բնակի Պայրամչիման:
12. Զոգցիք. պետ. Գուլիխան պէյ՝ թաւաւ:
13. Խուրեցիք. պետ. հաշակաւոր Մուսայ պէյ՝ Մուշ:
14. Ճէլալցիք. պետ. Պրօյի—տիւաշ՝ Պայաղխտ:
15. Մոսգանցիք. պետ. հաճի Բաբայիմ, Պիթլիզ:
16. Հալաններ, պետ. Փաշոյ՝ Սուլթան մուտ Մալաղկերտ:

Ամբողջ քիւրդերը՝ ղլխաւորապէս այս աւիրեքքներէն և իրենց երկրորդական, երրորդական աշիրէթներով կը բաղկանային՝ որոնք իրենց մէջ բնակեալ ունէին 2700 տունի մօտ հայերը:

Դաւով հայոց՝ որոնց զիւղ ու քաղաք 36 տեղերու մէջ ղե-

տեղում էին՝ Ռուսաց սահմանին մօտիկ ըլլալուն շնորհիւ քաղաքի՝ ընդհանուր կոտորածներուն չեն ենթարկուած մասամբ, սակայն կոտորածներէն թանակալութեան տեսեալն մեթոդը շարունակ կատարուցած է հայութեան սնումը այս գաւառներուն մէջ։ Այնպէս որ, հայ բնակավայրերու դատարկ մնացած տեղերը ոչ միայն խառն մուսուլմանները բռնած են՝ այլ և բնիկ Բաղրեանդի ժողովրդեան վրայ եկած խառն բնակած են Հայաստանի ներքին գաւառներէն հայեր։ Հետեւաբար այժմ պէտք է Բաղրեանդէն գալով փախստականները երկու բաժանմունքով առնել՝ բուն Բաղրեանդցիներ՝ և Մուշէն, Վանէն ու մեծ մասամբ Պիթլիզէն եկողը — Բաղրեանդցիներ՝ (Պիթլիզցիները մեծ մասամբ Գարաբիլիսէ կը բնակէին)։

Այս գաւառներուն տիրող լեզուն՝ նախ քիւրդերէնը և ապա հայերէնն էր։

Քիւրդերէնը՝ Կուռմաննի կոչուած քիւրդերէնն էր։ Իսկ հայերէնը՝ Վանայ և Արարատի գաւառաբարբառներուն խառնուրդ գաւառաբարբառ մըն էր։ Մէկ գաւառէն միւսը հազիւ կը տարբերէր լեզուները։ Իսկ խօսակերպին շեշտերն ու արտաքին արտայայտմանց շարժումները՝ հայու և քիւրդի միջև մեծ նմանութիւններ կային, մանաւանդ գիւղական ժողովրդին միջև՝ ուր գաղտնիքներ ալ չկար շատ տեղ։

Հազիւ 7—8 գիւղեր կային, որոնք զուտ հայաբնակ էին՝ իսկ միւսներուն մէջ անպատճառ 4—5 տուն քիւրդ կը գտնուէին։ Հայերը առհասարակ քիւրդերէնը՝ մայրենի լեզուին շափ գիւրութեամբ գիտեն՝ մանուկներէն սկսեալ մինչև ծերը։ Իսկ թուրքերէն լեզուն՝ քիչերը գիտէին՝ խօսին անգամ գրող-կարգացողներն ալ մատի վրայ կը համբուէին։

Նմանապէս տեղւոյն հայերէնը ծանօթ էր բոլոր հարեան քիւրդերուն և անոնցմէ շատերը ազատ կը խօսէին։ Քիւրդերը հայոց գաղտնիքը յաճախել և լեզու սովորին ալ կը սիրէին՝ եթէ կոտորածներէն չարգիլէր։

Տնտեսական. Թուրքիոյ ամենէն անխնամ և քիւրդ իշխանապետութեան կամքին յանձնուած գաւառներէն մին ալ Պայազիտի Սաննակն էր (Բաղրեանդը)՝ ուր ճամբաները, երկրագործութիւնն ու առուտուրը իրենց հին՝ նահապետական ձևին մէջ կը շարունակուէին։ Կլիման՝ այս ընդհանուր քարձրաւանդակին վրայ խիստ ցուրտ կընէ։ Տարուան 7—8 ամիսը խստաշունչ ձմեռ կը տիրէ։ Բարձրաբերձ լեռները անտառէ բոլորովին զուրկ են՝ բայց անոնց տափաստաններուն վրայ կան ընդարձակ մարգագետիններ՝ որոնց շնորհիւ ընտիր արջառ, եղ, կով, ձի, էջ և դաշտերուն մէջ գոմէշ լաւ կը բազմանան։ Քիւրդերու մեծ մասը արդէն հարուստ ար-

ջառներ և ձիեր ունին, այնպէս որ այս դաւաճին արտագրութիւնը եղող իւր, բուրդ, մաղ, ոչխար, պանիր և ձի ընդհանրապէս քիւրդերու ձեռքն էր: Տարին 1—2 անգամ հազիւ հայ վաճառականներ տեղւոյն մէջ վերոյիշեալ նիւթերուն հաւաքման և վաճառման գործովը կ'զբաղէին՝ իսկ մնացած մեծ քանակը՝ քիւրդ վաճառականներն ու հովիւները իրենք կը փոխադրէին զայն գէպի էրզրում և աւելի հարաւ՝ ուր գրամի կը վերածէին՝ կամ ապրանքի հետ կը փոխանակէին ու կը վերադառնային: Իսկ երկրագործութեան զլխաւոր տեղը հայերուն արուած էր՝ ինչպէս և քաղքենի արհեստներուն ու խանութպանութեան գործը: Այս վերջի հիւղերուն՝ անընդունակ ըլլալով քիւրդերը՝ պէտք է ըսենք, թէ հայերն ալ կրցածնուն չափ թանդ գնահատել կուտային արհեստով արտագրածնին:

Քաղքենի զլխաւոր արհեստներն էին՝ կօշկակարութիւն, երկաթագործութիւն, հիւննութիւն, որմնագրութիւն, անագագործութիւն, և քիչ մալ՝ ոսկերիչ, ժամագործ և խաղագորդ էին: Արհեստներուն հում նիւթերը մեծ մասամբ էրզրումէն և Պօլիսէն կատացուէին: Ատաղձ, շաքար, նաւթ, քաւիւղ, կաշի, որ մեծ մասամբ Ռուսաստանէն էրզրում կը մտնէ՝ անկէ ալ հոս կը բերուէին գործելու համար՝ փոխանակ ուղղակի Ռուսաստանէն բերելու՝ քանի որ արդիւլուած էր ուղղակի Իզդիրի ճամբով ներածումն ու արտածումը գէպի Թուրքիա:

Ալաշկերտի և Գարաքիլիսէի գաշտերը հիանալիօրէն պարարտ և մշակելի հողեր ունին՝ սակայն երկրագործութիւնը միշտ ճընշուած և իր հին դրութեամբը հազիւ շարունակուած կը մնար:

Հողերու մեծ մասը երկրագործներունն է և մէկ մասն ալ աւատապետ քիւրդերունը: Այս հողերուն վրայ գարիի և ցորենի մշակումը մենակ կը կատարուի, միւս հունդերուն և բանջարեղէններուն մշակումը հազիւ սկսած էր մուտ գանել: Նահապետական անկատար գործիքներով՝ այն ալ մեծ մասամբ խոզանի *) վրայ վարուցան ընելով նորէն մեր գիւղացիները տարեկան մեծ քանակաւ արմաթիք կը վաճառէին գէպի էրզրում: Բայց ինչ որ ալ ըլլար՝ արմաթիքին մեծ մասը հարուստ աւատապետներուն ձեռքն էր, գիւղացիին մօտ եղած փոքրաքանակ են առևտուրն ալ կը խեղդուէր:

Քիւրդը՝ միշտ իր կառավարութեան սիրելին՝ ամեն տեղ ազատ համարձակ իր ձիովն ու հրացանովը կերթեկէկեր, առուտուրը կընէր, հանդիսա տուն տեղ կը կառավարէր, նեղը մնար թալանի կը դիմէր կամ աւագակութեան: Ողորմելի հայութիւնը

*) Հնժուած արաբն տեղը:

ամեն տեղ կը յատկորոշուէր՝ իր գլուխը ուսերուն մէջ քաշուած՝ վախկոտ ու շրջահայեաց երևոյթովը։ Կառավարութեան ազդեցութիւնը ստեղծած էր այս վիճակը՝ սպառնացող, ձիաւոր քիւրդը, և կծկտող՝ խաշակներելու պատրաստ հայը։ Այս վերջինն ալ, հարկադրեալ իր բնածին ճարտիկութեան շնորհիւն էր, որ մօրթը կապրցնէր ամեն տեղ։

Ամեն տեղ թէ քիւրդի և թէ հայու ամուր գիւղական շէնքեր չկային, այլ անտառի շղոյութեան և աւազակներու հալածման երկիւղէն՝ տուները առհասարակ դեռնափող հիւղակներ էին՝ բացի քաղաքներու մէջ երեցած մէկ քանի կոկիկ տուներէն (մեծ մասամբ թուրք պաշտօնեաներունը)։

Պէտք է խոստովանիլ, թէ գիւղացիութիւնն ալ իր արհեստին և կենդանիներուն պահպանման առթիւ այնքան հողատար չէ՝ որքան Հայաստանի միւս գաւառներու գիւղացիութիւնը։ Ոչ միայն տուներուն մէջ մաքրութիւն կամ կարգ սարք կը պահուէր՝ ինչոր կ'ապականէր գիւղական այնքան ի բնէ գեղեցիկ մթնոլորտը, այլ լծկան եղներն ու կովերը՝ որ գիւղացիները ապրցնող խկական տարրերն են, անոնք ալ կը մնային յաճախ անխնամ և երկարատև ձմեռն իրուն կիսակենդանի վիճակի մէջ։

Երկրագործութեամբ զբաղող մեր նոր սերունդը շատ մեղաւոր է այն մասին, որ փոխանակ իր հայրենական այնքան կենսական արհեստին հոգովն զբաղելու միայն, ձմեռն իրուն խաղամոլութեան և ոգելից ըմպելի գործածելովն ալ կըրաղէր։ Այս երեւէն շատ տուժած է հայ երկրագործութիւնը։

Այս վայրերուն մէջ պտղամշակութիւնն ալ կարելի է մտցնել, բայց բանջարամշակութիւնը շատ կը ծաղկի հոն՝ և ժողովուրդը կ'ազատի այնքան չոր ու ցամաք հացով մը կամ կորկոտով մը անանելու դժուարութիւնէն։

Յարգի է Ալաշկերտի և իր լեռներուն կաթնեղէնները՝ մածուն, կարագ, պանիր, տիկի պանիր ևլն։ Սակայն երբ մաքուր ամաններու և մաքուր մթնոլորտի մէջ պատրաստուին անոնք՝ շատ աւելի գնահատելի անդեղէններ կըլլան։

Այս կաթնեղէններէն զատ՝ իրրև տեղական ապրանք, ուրիշ տեղ կ'արտածուին կապերտներ, գորգեր և թաղիքներ, որոնք գիւղերը կը պատրաստեն։

Բարեկեցիկներէն զատ, բոլոր այս գաւառի հայ բնակչութեան ապրելամիջոցները շատ տաժանելի էր։

Արքական. Այս պարզ, և անկիւնները մնացած գաւառներուն ժողովուրդը՝ իր միջավայրէն դուրս հազիւ երբեմն կովկասի հաւաքային քաղաքները բանւորութիւն ընելու եկած է։ Իսկ Հայաստանի աւելի ներսերէն՝ օրինակ Վանէն և Պիթլիզէն եկողները՝

միմիայն իրենց առևտրական գործին յարած մնացած են եղեր ընդերկար։ Միայն վերջի տարիներս Պայագիտի, Գարաքիլիսէի և Ալաշկերտի քաղաքներէն՝ վաճառական համրորդող և գիտակից երիտասարդներ՝ գովելի էր, որ սկսած էին մասնագուիլ զաւակներին կրթել տալու պէտքովը։ Գեղջուկ ժողովրդեան $\frac{9}{10}$ ին 80—90 ը անդրագէտ կը մնայ մինչև ցայսօր, որովհետև այսքան ընդարձակ գաւառներուն մէջ հազիւ 5—10 գիւղեր կային՝ (քաղաքներէն դատ) որոնք նախակրթարան ունէին։ Իսկ Ալաշկերտ, Գարաքիլիսէ և Պայագիտ, ուր մշտապէս բարձրագոյն նախակրթարաններ գտնուած են՝ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը չէ կրցած՝ կամ աւելի չէ ուղած կատարելապէս օգտուիլ անոնցմէ։ Այս գաւառներուն մէջ երբ կրթական գործ կըսենք՝ պէտք է հասկնանք Հայոց Միացեալ ընկերութեանց հաստատութիւնը։

Այս շրջանակին մէջ առաջին անգամ և մինչև վերջը Միացեալ ընկերութիւնն եղաւ կրթական գործին պահպանման օրհնութիւնը։ Առանց այդ լուսաստիւռ ընկերութեան՝ (որուն հիմնադիրներն են՝ Արծրունի, Խրիմեան, Չէրազ, Փուրթուղալեան և այլք) Բաղրեանդի մէջ պիտի չի գտնուէր ոչ միայն հայերէն գրել կարգալ չի գիտցող, այլ թերևս հայերէն լեզուն ալ մոռցուէր հոն։

Վերջերս՝ Միացեալ ընկերութիւնը իր այս շրջանի տնօրինութեան կեդրոնը Գարաքիլիսէ ընկրով, մասնաւորապէս ոյժ կուտար ժողրդեան կերասիրութեան ինկնսնգսումը առաջ քանելու։ Անդադար ժրջանութեան և քնկնուած տոմի մը բարձրացման լուրջ կերպով գործը առաջ քանող հաստատութիւն կ'անուանէին Միացեալ ընկերութիւնը՝ գործունէութիւնը խորապէս դիտող Եւրոպացի նախորդները (Ինչպէս և Օլգինին)։ Այժմ այս շրջանի 3 վարժարանները՝ իրենց 6—7000 ուսւրլի արժողութեամբ դասադրքերու մթերքովը, կրակի և աւերումի մատնուեցան։

Դադթող՝ փախստական ժողովրդեան հետ և չքացաւ 1000-էն աւելի մեծ մասամբ անտերունջ երկսեռ մանուկներուն կրթական գործը։

Մօտ կէս դարէ ի վեր է, որ Միացեալ ընկերութիւնը հաստատուած են, և շարունակ այս գաւառները դպրոցներ ունեցած են, որուն շնորհիւ այս շրջանին մէջ բազմաթիւ ուսուցիչներ, վաճառականներ, կառավարկն, պաշտօնեաներ, կղերականներ և այլ ազգ. գործիչ անձնաւորութիւններ տուած են Միացեալի վարժարանները։

Պէտք չէ մոռնալ երջանկայիշատակ Գէորգ Դ. հանգուցեալ մեծագործ հայրապետին բարերարութիւնը, որով յ'անուն Ալաշկերտի վարժարանին կտակուած նպաստին, տոկոսը՝ (տարեկան 72 օսմ. ոսկի) յատկացուցանելով նոյն դպրոցին՝ Միացեալ ընկե-

քութեանց մատակարարումով անհուն օրհնութիւն մ' եղաւ նոյն քաղաքին և շրջակայից։

Կրթական գործը՝ քիւրդերուն մէջ բնաւ չի ծաւալեցաւ, հակառակ կառավարութեան բուն զոհողութիւններուն։ Քաղաք տեղերուն մէջ վերջերս բաւական զարգացուցին գպրոցները անոնք ալ։ Սակայն աղջկանց գպրոցները չի կրցան ընդունելութիւն գտնել կոյր մօլեռանդներուն մօտ։

Միտիթարեկի էր, որ մեր երկսեռ գպրոցները՝ Գարաքիլիսէի, Ալաշկերտի, Պայադիտի, Խաստուրի, Խաչուի և Արծափի մէջ՝ միշտ բարի օրինակ կը բերէին թուրք ուսուցիչները իրենց ժողովրդեան, որպէս զի անոնք ալ մրցելու սկսէին....

Նաև Միացեալ ընկերութեան բոլոր գպրոցներուն մէջ իսլամ (քիւրդ-թուրք) աշակերտներ կը գտնուէին։ Յաճախ մեր գործն ու պիւտնեն չէր ներէր, որ ընդունէինք անոնց աւելի շատ թուով դիմումները։ Իրաւ է, որ այս շրջանակիս մէջ ալ իսլամ ժողովուրդը մօլաւիճեն (կրթական նախարթն.) շարունակ օգտուելով հանդերձ հայուն շափ՝ բնաւ կրթասէր չէր։ Սակայն հայոց ընդոժին այդ առաւելութիւնը՝ պիտի խեղդուէր ընդ միշտ՝ ժողովրդական փցուն և շահագէտ վէճերուն միջև՝ երբ ամեն ուրեք եկեղեցապատկան կալուածքներն ու Միացեալ ընկերութիւնք չհասնէին, չարդիւնաւորէին մեր ժողովրդեան բարի ձիրքերը՝ ուսման մասին։

Յիշուած վերջի երկու օժանդակութեանց շնորհիւ Բաղրեանդի հայ ժողովուրդը իբրև գիտակից ժողովուրդ բարձր մնաց իր հարեան աղգերէն՝ նոյն հարեաններուն բարբառոսութեանց առջև հարստահարուած մնալով հանդերձ։

Նոսնական. Բաղրեանդի բոլոր հայ միջավայրերուն մէջ ըլլայ գիւղ կամ քաղաք՝ հինէն ի վեր գտնուած են եկեղեցիներ զուտ հայկական։ Յարդ երեցած աւերակներուն մէջ և ոչ մի տեղ օտար յարանուանութեանց պատկանած կրօնական հաստատութեան մնացորդներ չէր տեսնուած։ Մենք մեր նախորդ յօդուածով թուած էինք այս շրջանակի 36 տեղերը՝ ուր հայեր կապրէին։ Նոյն 36 վայրերուն ամենն ալ ունէին՝ մինչև 1914 թ. գեկ. 17՝ իրենց եկեղեցիները կանգուն՝ բացի, Զիրօ Խար, Աշգալա, Տիատին, Սէյաօ և Միրզաճան անուն գիւղերէն, որոնց հին եկեղեցիները փլաշատակ կը մնային՝ իսկ Խումլի Պուճաղինն ալ կիսաշէն էր։ Իսկ միւս գիւղերն ու քաղաքները ունէին իրենց հնամիտ սրբավայր եկեղեցիները, որոց հանդէպ տածուած նահապետական ջերմեռանդութիւնը՝ կամ յարուժը մեր ժողովրդեան գէպի իր հայրենիքը ունեցած կենսական յարումներէն գլխաւորն է։

Բաղրեանդի հայութեան մէջ՝ վերջի 30—40 տարուայ ըն-

Թացքին բողոքական քարոզիչները բնառ նշանակելի մուտք ու, յաջողութիւն չէին կրցած գտնել: Մինակ Մովսէս-Սուլէյման ֆրանկ-էրիցու գիւղի ժողովուրդը հայ կաթողիկոսութեան դարձած էին ինչպէս և Խաատուր գիւղի կէսը: Այս երեք գիւղերու կաթողիկոսութիւնը՝ ընդամենը 220 տուն կը հաշուէին, որոնք ունէին անշատ անջատ եկեղեցիներ և դպրոցներ՝ ուր սակաւ չէին նաեւ բարի սովորութիւնով հոովմէական վարդապետներ՝ մեր գեղջուկ եղբայրատեցութիւնը խորունկցնելու աշխատութիւնովը առգորուած միշտ:

Բաղրեանդի մէջ թէ աւերակ և թէ շէն սրբավայրեր կային՝ նոյնիսկ քիւրդաբնակ գիւղերու մօտ՝ ինչպէս Մուկաէտ լեռան ստորոտը՝ Մովսէս-Սուլէյման և ուրիշ մօտակայ քիւրդ գիւղի մը մօտիկ՝ ս. Սիւքիասեանց նահատակուած վայրը՝ ուր տարեկան անդամ մը բազմաթիւ ուխտաւորներ կայցելէին: Այսպէս էր նաեւ Գարաքիլիսէի ս. Աստուածածնայ եկեղեցին, Խաատուրի և էրիցու գիւղի եկեղեցիները, որոնց շուրջը հնութեան մնացորդներով լիքն են, ու ժողովուրդը անոնց վրայ ունի նոյնքան ալ հէքիաթներ և աւանդութիւնք:

Բոլոր այս սրբավայրերուն մէջ ինչպէս հռչակաւոր է ամբողջ հայ ազգին համար՝ Տիատինէն 2 ժամ գէպի արեւմուտք գտնուած ս. Յովհաննու հոյակապ վանքը, որուն հնադարեան շինուածքները նպատ լեռան ստորոտը՝ Արածանիի եզերքը՝ գեղազուարճ դիրքի մը մէջ՝ փառահեղ կաթուղիկէներուն տեսքը՝ բազմաթիւ հանրորդներ, ուխտաւորներ և հնախոյզներ իրեն երկրպագելու կը տանի: Այն, ամենէն նանրահաւատ քրիստոնիայէն սկսեալ մինչև արդիական սկիպտիկը՝ երբ ս. Յովհաննէս վանքը երթան՝ չեն կրնար չի պատկառիլ: Ամեն ինչ հոն՝ այդ խորհրդալից շէնքին առջև երկրպագուելու ազգակը իր կարգին կատանայ:

Հնութեան և մասնաւորապէս հայութեան պարծանքներէն մին եղած այս տաճարը, փորձած է բարբարոս քիւրդը, որ քանդէ զայն, սակայն չէ յաջողած: Այս օրերս Ռուս զօրքերը վերատին գրաւած են և վանքը, ստոյգ տեղեկութիւն առինք, որ տաճարին մէջ մենակ կրակ վառած և սրբապղծած են, իսկ շէնքը կանգուն կը մնայ՝ լաւ չէր ըլլար որ կաթուղիկոսարանը փութար պաշտպանել տար՝ մասնաւոր հոգատարութեամբ մը, որ գէթ մնացեալ շէնքը քարուքանդ չըլլար, մինչև որ վանքի գիւղացիները վերադառնային իրենց տեղերը:

Դալով միւս տեղերու՝ եկեղեցիները առհասարակ այրուած և քանդուած են: Բաղրեանդի թեմական առաջնորդանիստ քաղաքը Պայազիան էր՝ որ վերջի տարիները տեղւոյն աւագ քահանային տրուած էր վիճակին տեղապահութեան պաշտօնը: Այս պաշտօնը:

Այս պաշտօնը Կարնոյ եպիսկոպոսարանէն տրուած էր՝ և Պատրիարքարանը վաւերացուցած էր։ Իսկ Պաշաղիտի տեղապահը (Տ. Ներսէս քան. Քաջբերունի) իրեն յանձնուած գաւառակներու փոխանորդները ընտրած էր Ալաշկերտի, Գարաքիլիսէի և ս. Յովհաննու վանուց աւագ քահանաները։ Թեմին բոլոր եկեղեցիներն ալ իրրեկաւրուած ունէին արտ, տուն, խանութ և ջրաղացներ ու փութուններ։ Այս կալուածոց հասոյթները ամեն տարի կը հաւաքուէին և տեղական գործոցներու պիւտնէին կը յատկացնէին՝ իրրեկ օժանդակ դումար՝ ժողովրդին կրթական տրոց։ Պատրիարքարանը և Կարնոյ Առաջնորդարանը որոշած էին վերջի տարիներս՝ լաւ ուղղութեան մը վերածել այս թեմին վարչական գործերը՝ և ս. Յովհաննու վանուց ընդարձակ կալուածները (տարեկան մօտ 5—600 ոսկի հասոյթարեր)՝ լաւ տնօրինութեան մը տակ դնել որպէս զի անով ազգային բարւոք հաստատութիւն մը դառնար տակաւ։ Բազբեանդի ժողովուրդը հակառակ Պատրիարքարանի ուշադրութիւնէն և ուղղակի խնամքներէն հեռու դանուելուն՝ գեղջուկ ժողովուրդը ինքնաբերաբար կրցած է իր միջէն ծագած քահանաներուն առաջնորդութեամբ՝ տոկուն կամքով յարատեւել իր գաւառութիւնը, հազարաւոր փոքրածանքներու մէջէն ընթանալով։ Գիւղօրէի ժողովուրդը՝ մեծ մասամբ անուսում բայց ջերմեռանդ էին աւելի քան քաղաք տեղերունը։ Այս վերջինները ամեն տեղերու պէս՝ իրենք ալ չէին գիտեր թէ ինչու դէպի կրօնքն ու ծիսակատարութիւնը ունեցած վերաբերմունքնին թուլցած էր։

Եկեղեցական արարողութեանց ժամակարգութիւնն ու եկեղեցական երամշտութեան եղանակը ջանադիր էին էջմիածնին հետեիլ միշտ։ Գալով իսլամներու կրօնասիրութեան՝ պէտք է ըսել թէ՛ ասոնցը քրիստոնեաներուն հակութեամբը կ'ընթանար՝ այսինքն մուսուլմանութիւնը և իսլամասիրութիւնը քաղաք տեղերէն (Թուրքիէն) կսկսէր, և քանի գիւղերը բիւրդերու խորերը երթայինք այնքան թափը կը նուազէր։ Վերին տնայեւտութիւնը որքան ջանաց բիւրդ գիւղերուն մէջ մզկիթներ շինեցնել, լեցուն ամսականներով խոնամեւ կարգել՝ բաղկացուած արդիւնքը չէր տար սակայն։ Գիւղը գիւղին մէջ առհասարակ կը մնար անտարբեր դէպի կրօնքն ու կրօնաւորը, այնպէս որ իրենց քմահաճոյքովը քարոզող մոլլային աւելի կը լսէին՝ պայմանաւ որ շատ չի ծանրանար ծիսակատարութեանց վրայ։ Գալով ուսեալ՝ գաղացական կարգերուն՝ զրեթէ մեծ մասամբ արտաքինապէս ցոյց կուտային, թէ Ռամազան կը բռնէին, կամ նամազ կընեն, սակայն իրականին մէջ թոյլ էին շատ։

Վերե թուած բոլոր աշիրէթներուն մէջ մեծաւոր Նելիս մը կար. որուն պատգամները՝ իր ցեղին մէջ մանուանդ՝ խիստ ազ-

դեցիկ էր։ Այս շէյխերու բարեցակամութիւնէն կամ շարակամութիւնէն կախեալ մնացել է յաճախ տեղական հայերու ճակատագիրը։ Այս շէյխերը ուղած ատենին՝ արքունիքէն (Պօլիսէն) թոյլ տրուած հայկական ջարդերը արգիլած են շատ անգամ, և ուղած ատենին գործադրած։ Իսկ բոլոր աշիւքներու Շէյխերուն մեծը՝ Շէյխ-Ապսիւլ-Պանրի, որ կը բնակի Պիթլիզ՝ մեր փախուստի պահուն (1914 զեկ. 17) իր մասնաւոր դրօշակներովը և ստորադասեալներովը կը շարժի տեղէն վերջապէս՝ ու թուրք բանակին առաջնորդելով (ձեռք ինկած կեալուս-հայերը կոտորելով) կը մտնէ Գարաքիլիսէ։ Իսկ Փիրապատի շէյխը կը խրկէ Ալաշկերտ։

Ահա այն սոսկալի հրէշութիւնները ինչ որ ծանօթ է և գործուեցաւ Բաղրևանդի ամբողջ դաշտերուն մէջ մնացած հայերու գլխուն յիշեալ շէյխերու ներկայութեամբը գործուած է։ Գարաքիլիսէի մէջ թաղուած ուս 11 զօրաց (պատերազմին ինկած) 2—3 ամսուայ դիակները քանդել հանել կուտան՝ որպէսզի խլամ հողը չ'ապականի....

Ահա այսպէս էր և մեր հարեան իսլամներու կրօնական կացութիւնը։

Յարաքերական վիճակ. Բաղրևանդի նահանգը՝ ամբողջ Պայագի-Սաննազ անուամբ՝ կը կառավարուէր Պայազիա նստող Միւրասարիմով (կառավարիչ)։ Պայազի-Սաննազին (գաւառին) գաւառակներն էին՝ Գարաքիլիսէ, Տիատին, Ալաշկերտ և Տութախ։ Այս վերջինները Դայմեզամով կը կառավարուէին։ Սակայն և ոչ մէկ ժամանակ պետական վարչական այս կազմը՝ տեղացի քիւրդ աշիրէթի պետերու ազդեցութիւնէն անկախ մնացած է։ Այնպէս որ մինչև Թուրքիոյ սահմանադրութիւնը, գրեթէ յայտնապէս այս շրջանակին տէրն էր Հայտարանցի Թէօր-Հիւսէին փաշան՝ մի բարբարոս և անուս քիւրդ, որուն քմահաճոյքէն կախուած է եղեր հազարաւոր ժողովրդեան կեանքն ու գործնէութիւնը։

Համիդի-քիւրդերուն և անոնց պետերուն ազդեցութիւնը փոքր ինչ կոտրեցաւ վերջի տարիներս շնորհիւ Թուրքիոյ սահմանադրութեան կամ իղդաճական կառավարութեան։ Այդ պահուն հալածուեցաւ նաև Հիւսէին փաշան՝ սակայն անցեալ տարի՝ Պիթլիզի քրդական ապստամբութիւնէն յետոյ՝ երթալով Հիւսէին փաշային և ուրիշ պետերու կարևորութիւնը բարձրացաւ յաշտ Թուրք կառավարութեան։ Ժամանակ մը Հիւսէին փաշան ապաստանեցաւ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի ցեղակիցներուն մէջ, սակայն ներկայ պատերազմը սկսելու օրերը անոր յարգը այնքան գնահատուեցաւ, որ Թուրք զինուորական իշխանութիւնը փաշան իրեն մերձաւորներովը քանիցս խորհրդակցութեան կանչեց յ'երդրում....

Բոլոր այս ծամուծուս և դաժան քաղաքականութեան առջև

տողալով ապրելու դատապարտուած էր հայութիւնը։ Ամեն գիւղ ու քաղաքի քահանաներն իրրե նախագահը տեղւոյն թաղական խորհրդներուն (որ ժողովուրդը կ'ընտրէր ըստ Ազգ. սահմանադր. օրինաց) ներկայացուցիչներն էին կառավարութեան մօտ՝ զուտ ազգային գործոց առթիւ, սակայն և ոչ մէկ ասին կառավարութիւնը կամ աւիրեքապետները չէին յարգեր հայ ժողովրդեան ցաւի ազազակները՝ միայն մեր ներկայացուցիչները իրենց նպաստաւոր ըլլալիք կէտերուն մէջ կը շահագործէին՝ ինչպէս ժողովրդէն ապօրինի տուրքերու դանձման կամ կեղեքմանց ասին։ Թաղականութիւնները կընտրեն նաև իրենց օժանդակ հոգարարները՝ որոնց հետ եկեղեցական և դպրոցական հոգսերու մատակարարումը կը կատարէին։

Գալով հայ ժողովրդէն ընտրուած կառավարական այն երկու տեսակ հայ պաշտօնեաները՝ որոնք՝ մուհամմեկի-ազա (դատարանի անդամ), և Մէնլիս-ազա (գլխաւոր ժողովի անդամ) կ'անուանուէին՝ այս պաշտօնեաները քաղաքներու պաշտօնատուները կը գտնուէին։ Իսկ գիւղերը ունէին իրենց Խէօր (տանուտէր)։ Ամեն այս կարգի հայ պաշտօնեաները կամ այն է սիրտ պիտի չընէին դէպի իրենց ազգային գործերու նպաստաւոր ձայնովը շարժելու կամ եթէ այդ գիտակցութեամբը վարուէին՝ խեղճերը խաղաղ կիյնային պաշտօններնէն կամ շատ շատ իրրե աներեւ մարդիկ պիտի երթային գային իրենց պաշտօնատուները։ Մեր բոլոր տեղերու Առաջնորդներն ու փոխանորդները՝ թէև ըստ օրինի իրրե մէնլիսի անդամ կ'յաճախէին կառավարատուն, սակայն երկրի կառավարչին (մարտատէրի կամ զայմազամ) արտակարգ բարեցակամութիւնը եթէ չկրնային շահիլ, անօգուտ էր ազգին համար՝ իրենց կառավարատուն երթալ գալը (շարաթական 1—2 անգամ)։

Ահա այժմ դիւրին է մտկարերել, թէ Բազրեանդի պէս խորունկ անկիւն մը մնացած՝ դաւառի հայութիւնը որքան կը տապալուէր իր առօրեայ ցաւերովը։ Յաւեր՛ անտեսական՝ ստեղծուած աննպաստութիւնէն, ցաւեր՛ կրթական ճնշիչ սահմանափակութիւնէն՝ հոգային խնդրով հոչակաւոր անարդար (կառավարութեան) վարմունքէն ևն։

Այս ցաւերուն մէկ մասին քաջողն էր նաև քիւրդ հասարակ, ընկճուած դատակարգը։ Այս վերջինները՝ առերես կը խոստանային հայերուն հետ միացած բողոքել ուր որ անկ է, յաճախ կառավարական պաշտօնեաներ ալ կսպանէին անոնք, անխիղճ վարմունքներնուն համար։ Սակայն երբ միասին դրական քայլ մը առնելու բոլէն կուգար՝ անպիտան քիւրդերն էին, որ կը մոռանային իրենց այնքան շահաւորութիւնը՝ և դատաւիք կըլլային։ Այսպիսի պարագաներու մէջ՝ շատ անգամ, տեսած ենք, որ ան-

հասնի, անշուած (մեզի պէս) քիւրդեր՝ ետ կեցած կը ծիծաղեն ասելով թէ..... լաւմիտ կեալուսներ (հայեր), եթէ յիմար չըլլար, կը հաւատար, որ իսլամը իսլամին դէմ կը բողոքէ. այն ալ՝ պիղծ քրիստոնէային հետ միացած բողոքէ. հաւ... Իսլամին սուրը միշտ մեր վզին թող ըլլայ, կըսէին քիւրդերը՝ քաւական է որ իսլամի սուր ըլլայ, ասիկայ Աստուծոյ պարգևն է (իսլամին սուրը).....

Ահա այդ դասն փորձերն են, որ մեզի ստիպել կուտան ըսելու թէ՝ անխարհի մէջ ով որ կը համոզուի թէ՝ Բիւրդը՝ ինքն իրեն կամ ուրիշ մեկուն օգտակար ըլլալիմ ազգմէն է՝ մենք պիտի կրկնենք, որ այդ սնտի համոզում է։ Բիւրդը օգտակար տարր դասնալու համար՝ մարդկային ցեղին մէջ՝ քաղաքակրթութիւնը մինչև հիմայ ինչ միջոցներ որ դիտէ՝ խափշիկները, բարունները, վաղբերն ու օձերը կրթելու համար՝ չեմ կարծեր, որ ասոնք ամենը պիտի բաւեն քիւրդը դիւրութեամբ կրթելու։ Արտփհատ իսլամական քաղաքակրթութեան ամենէն գէշ կողմերը՝ վայրենութեան ամենազէշ կողմերը և օձութեան ամենազէշ կողմերը իրար խառնուելով իսկական մատանդութիւնն եղած են քիւրդին՝ թափանցելով անոր սակարին ու ծուծին մէջ։

Քաղաքակրթական փորձուածքներն ու թուրք կառավարութեան կեանքը չորս կողմէն թրծեցին, կողմեցին մեր յիշած քրդութիւնը, որուն ամենաթոււնդ բարքերուն մէջ խառնուեցաւ, մարտիրոսացաւ Թուրքիոյ քրիստոնեայ հայութեան հետ և Բաղրևանդի հայութիւնը՝ մնալով այս վերջինն ցայտօր ցրցքնուած և թափառական վիճակի մէջ՝ Կովկասի հայութեան ուսին ծանրացած՝ ինչպէս և կարօն հեռաւոր հայ զաղթավայրերու կըրայրական օժանդակութեանը։

* * * Ահա Բաղրևանդի հայութեան ընդհանուր կացութիւնը՝ զոր ըստ կարելոյն պարզեցինք՝ պատերազմին հետեանօք անոնց դէպի Ռուսաստան հղակաւոր փախուստի մատնուելուն առիթովը։

Այստեղ պատշաճաւոր կհամարեմ Ալաշկերտի և Բաղրևանդի դիւղօրէից մէջ Համբարձման տօնին առթիւ աղջկանց և մանկամարդներու կողմէն երգուած հետեւեալ խաղը գրի առնել, որ զնա տեղական դաւաճաբարբաւոր կը յատկանշէ և կերդուի նոյն տօնին օրը ծաղիկներ հաւաքող ու տունները նուէրներով ցրող խումբերուն կողմէն իրրեւ պարերը։

1. Յըսօք գիշեր համբարձում, ջան ծաղիկ, ջան, ջան.

Աղջիկներին խաղում, ջան ծաղիկ, ջան, ջան.

Հա նորուն, նորուն ծաղիկ. ջան ծաղիկ, ջան, ջան,

Կարմիր ու թոռուն ծաղիկ, ջան ծաղիկ, ջան, ջան.

2. Մաղիկ քաղիմ ու շարիմ, ջան ծաղիկ, ջան, ջան,
 Յըլնամ տոպրակ ու կարիմ, ջան ծաղիկ, ջան, ջան.
 Մաղիկ քաղիմ ալայա, ջան ծաղիկ, ջան, ջան
 Աղջիկներուն բալայա, ջան ծաղիկ, ջան, ջան.
3. Դաշտերու վրէն փռուկ, ջան ծաղիկ, ջան, ջան
 Կարկաշա ու շալափուկ, ջան ծաղիկ, ջան, ջան.
 Նխշուն դէրէքն ենք հաքուկ, ջան ծաղիկ, ջան, ջան,
 Դաշտերու պէս դարդրուկ, ջան ծաղիկ, ջան, ջան:

Բ.

1. Հա լէյլօ, լէյլօ, սէլեր եկան դող պէ դող,
 » » » Ամեկ սէլին բարդ մի խոտ.
 2. » » » Առուէ արու եմ թռե,
 » » » Քառասուն կարաւ եմ բռնե,
 » » » Համբրովի թառն եմ դրե.
 » » » Համբրեցի, մէկ պակաս էր:
 3. » » » Առայ բերանս լեզի
 Թափի գետին գինի:

4. Գինի գինի գինիստան
 Աղբէր ունիմ շարստան.
 Մանր ուլնկի շարող է,
 Թափթա շաղիկի կարող է:

Ազրօր ձինը պրծեր էր,
 Սասմայ սարեր անցեր էր,
 Միլ ծիլ խոտեր կրծեր էր,
 Հով ծառին տակ քներ էր,
 Պաղ արքրէն խմեր էր: *)

(915 Մարտ 24)

Առամել Պապանանեան
 Տնօրէն Միաց. Ընկերթնց. Կարնոյ
 չըջանակի վարժարանաց (գաղթական)

*) Բառացուցակ.

Երօժ—այսօր Թոռուն—գարբառ, աւօյդ, Յըլնամ—գնցնեմ, թալ,
 Ալա (Յրք.)—ընտիր: Վրեկ—միայն, Կարկաշ—կաշալ, Շալափուկ—
 շափրուկ, Սէլ—սայ, Դող-պէ-դող—շարան, Համբրով—հաշտ ող, Շա-
 րստան—բազրենի, Թափթա (Յրք.)—թափշ: